

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: СУТЬ, ГЕНЕЗИС, ТИПОЛОГІЯ

ШЕВЕЛЬ І.П.,
слухачка 1 курсу

Дипломатична академія України
при МЗС України

Процеси переходу від тоталітаризму до демократії, поєднанні з формуванням незалежної української держави, потребують глибокого аналізу суспільних процесів, що відбуваються в Україні останнім часом.

Та галузь політичного буття суспільства, яка у 50 - ті роки ХХ сторіччя дістала назву "політична культура", з давніх давен була предметом дослідження багатьох мислителів (Платона, Арістотеля, Макіавеллі, Монтеск'є, Токвіля, Маркса, Леніна, Плеханова, Богданова, Мартова, Драгоманова та ін.).

Безперечна заслуга у відокремленні даної сфери дослідження належить Г.Альмонду та Г.Паулеу¹. Вони вважали, що політична культура є сукупність індивідуальних позицій та орієнтації учасників даної системи, суб'єктивна сфера, яка взаємодіє з політичними діями й надає їм значення. Індивідуальні орієнтації об'єднують, на їхню думку, кілька елементів:

- дослідницьку організацію (наскільки істинним є знання політичних об'єктів та ідей);
- афективну орієнтацію (відчуття зв'язків, включення, протидії та інше щодо політичних об'єктів);
- орієнтацію на оцінки політичних об'єктів.

Є.Вятр запропонував таке розуміння політичної культури: сукупність позицій, цінностей до кодексу поведінки, які стосуються взаємних відносин між владою й громадянами.

Але годі було б сподіватися на уніфіковане тлумачення терміну "культура" їх існує понад 500². І якщо додати до останнього епітет "політична", кількість їх, мабуть, набагато не зменшиться.

Філософи розглядають політичну культуру як найважливіший регулятор якості політичних відносин, активності політичної участі, масової та індивідуальної. У даному разі політична культура розглядається як своєрідне відтворення як соціальної особи, включеної до суспільно – політичної системи зі специфічною, духовною та матеріальною сферами, відносинами влад, рівнем політичного розвитку.

Досить глибоко опрацьовано питання співвідношення правової свідомості й поведінки, типології політичної свідомості, її динаміки.

Усе це непогано узгоджується з думками соціологів, котрі аналізують політичну поведінку через вплив таких елементів культури, як соціальні

норми та цінності, й схильні розглядати культуру, по-перше, як соціальну пам'ять суспільства (особливий соціальний механізм, який весь час поповнює еталони поведінки, перевірені досвідом історії й відповідні до потреб подальшого розвитку суспільства), по-друге, як сукупність соціальних норм і цінностей, що регулюють поведінку особистості та соціальних груп.

Не залишилися осторонь і фахівці у галузі політичної географії, котрі вважають, що політична культура залежить від таких чинників, які історичні, соціально-економічні, ідеологічні, загальнокультурні.

Взагалі слід зазначити, що від початку ХХ сторіччя у психології розвивається (переважно на Заході) течія під назвою "культурна психологія", яка виникла на перетині психології, культурної антропології й соціології, за методичну базу вона має передусім психоаналіз.

"Культурна психологія" розглядає культуру взагалі як "сукупність звичаїв, мистецтв, наук, а також форм релігійної й політичної поведінки, що взяті як інтегроване ціле і відрізняють одне суспільство від іншого". На думку представників цієї течії, культура впливає на формування особистості насамперед через сім'ю.

Головною, загальною характеристикою культурно-психологічних теорій є твердження, що кожна культура породжує тільки їй властиву типову особистість. Ця типова особистість має базові характерні риси, які забезпечують їй конформність до соціальних і правових норм тієї чи іншої культури або соціальної спільноти.

Наприклад, Р. Бенедікт вважала, що предметом культурної антропології є не особистість, а культура, що розглядається як проекція крупним планом на екран психології індивіда, яка має гігантські виміри й існує тривалий час. На її думку, кожна культура має свої "психологічні типи", що домінують у суспільстві й впливають на формування більшості індивідів. Решта індивідів, котрі не вкладаються у типові психологічні групи, розглядають як такі, що мають поведінку з відхиленнями. Загалом прихильники й представники "культурної психології" схильні вважати, що є так звана "базова особистість", яка розглядається як комплекс психологічних характеристик структури особистості всіх або принаймні переважної більшості членів суспільства. Прагнучи синтезувати методологічні підходи представників політичної філософії, політології, права, психології та соціології, спробуймо сформулювати поняття "політична культура" як якісний стан політичного життя суспільства, що характеризується певним ступенем розвитку й співвідношенням між правовими, соціальними та психічними регуляторами політичної сфери, які сприяють політичній соціалізації й поведінці особистості та конституювані у політичних інституціях, суспільній свідомості й політичній практиці. Дослідження політичної культури того чи іншого суспільства включає розробку типології політичної культури (див. таблицю). Безперечно, цими чинниками характеристики політичної культури суспільства обмежуватися не можуть, тому що остання є дуже складним поняттям і потребує серйозного міждисциплінарного дослідження.

Виходячи з аналізу суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних відносин у процесі політичної діяльності, можна виокремити такі системи політичної культури:

1. культура депутатської (парламентської) діяльності, предметом дослідження якої є професійна, напівпрофесійна й громадська депутатська діяльність, а також діяльність апарату державних органів;
2. культура діяльності громадсько-політичних організацій, рухів, груп, тощо;
3. культура електоральної політичної діяльності, тобто діяльності громадян-виборців під час проведення виборчих компаній, референдумів, опитувань громадської думки.

Типологія політичної культури суспільства

Параметр оцінки	Тип політичної культури
- Геополітичний	- Західна
	- Східна
- Рівень відкритості-закритості	- Маргінальна
	- Інтровертна
- Ідеологічний	- Екстравертна
	- Капіталістична
	- Соціалістична
	- Націоналістична
	- Змішана
- Ступінь інтегрованості індивіда	- Індивідуалістична
	- Колективістська
- Характер політичної соціалізації	- Провінційна
	- Діяльнісна
	- Маргінальна
- Ступінь демократизму	- Тоталітарна
	- Авторитарна
	- Демократична
- Форма суспільного управління	- Президентська
	- Парламентська
	- Монархічна
	- Диктатура
- Розвиненність політичних структур	- Допартійна
	- Монопартійна
- Тип поведінки у конфліктних ситуаціях	- Багатопартійна
	- Конфронтаційна
	- Консенсусна

Структурно-функціональний аналіз поняття політичної культури дозволяє розрізнити матеріальні (політичні інституції, нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини) й духовні (політична свідомість, морально-етичні норми, соціальні установки, політичні знання, воля, досвід тощо) компоненти. Всі вони реалізуються у про-

цесі політичної діяльності окремих особистостей, груп, партій, класів, націй, урядів.

Саму політичну діяльність можна розглядати як теоретичну (нормотворчу, ідеологічну, соціологічну, науково-організаційну) й практичну (депутатську, діяльність у складі громадсько-політичних організацій, рухів, партій, а також електоральну).

Безперечно, поділ за вищезгаданими підходами є досить штучним. У житті все набагато складніше. Підсумовуючи, слід зазначити, що аналіз політичних культур суспільства потребує інтегрального розгляду останньої з точки зору:

- по-перше, характеру рівня розвитку й співвідношення встановлених правових, соціальних і психічних норм-регуляторів суспільних відносин;
- по-друге, когнітивних, емоційно-комунікативних і практичних компонентів формування суспільної свідомості й засвоєнні їх окремою особистістю.

Виходячи з такого методологічного підходу, розглянемо особливості формування та інтегральні характеристики менталітету українського суспільства.

Вирішивши методологічні проблеми дослідження політичної культури суспільства та висвітливши історико-психологічні аспекти формування українського менталітету та державності, нарешті, маємо можливість розглянути безпосередньо характеристики політичної культури сучасної України. Зупинимось здебільшого на політичній культурі електорату України, на його соціально-політичних установах та уподобаннях.

Передусім наведемо дані про те, як сприймає буденна суспільна свідомість сам термін “ політична культура”.

Більшість опитаних (53,90%) під політичною культурою розуміє насамперед її когнітивні компоненти – знання політичних інституцій суспільства, програм і цілей суспільно-політичних рухів і партій, їхніх лідерів, соціальних установок.

Більш як кожний десятий респондент (11,81%) вкладає у цей термін своє уявлення про характер, рівень цивілізованості міжособистісного спілкування в процесі політичної діяльності (емоційно-комунікативний компонент).

Майже вдвічі більше опитаних (20,76%) розуміють під політичною культурою насамперед характер політичної поведінки людей. Цікаво, що жінки більшою мірою орієнтуються на емоційно-комунікативний та когнітивний компоненти у порівнянні з чоловіками; останні ж більш, ніж жінки, є практиками.

Одним з показників політичної культури суспільства є ступінь інтересу до політики. Дослідження показали, що наше політизоване суспільство має досить високий рівень зацікавленості політикою. На думку 64,57% опитаних, інтерес до політичного життя є обов'язком громадянина України. Водночас майже третина громадян (30,67%) вважають це особистою справою кожного, стверджуючи, що цей інтерес не варто ні заохочувати, ні придушувати. Лише 2,10% опитаних переконані, що заняття політикою є пустим марнуванням часу.

То ж як розцінювати ці дані? З першого погляду, високий рівень зацікавленості політикою є ознакою розвинутого громадянського суспільства. Але ж у нас його немає. Нині Україна перебуває у посттоталітарному стані. Тому цей досить високий показник не можна розцінювати як такий, що характеризує високий рівень політичної культури суспільства й громадянина через те, що після довгих років громадянського мовчання та пригнобленості зараз спрацьовує психологічна хвиля з приставкою “анти”. Більш обґрунтованим в аналізі цього питання видається опора на цю третину респондентів, що понад усе спрямовані на індивідуальну свободу.

На нашу думку, однією з фундаментальних характеристик політичної культури є класифікація її за геополітичними (у планетарному розумінні) ознаками: східна – західна, як тестове завдання тут, як правило, пропонується з'ясувати характер ставлення громадян до свого політичного або державного лідера. Західному типові політичної культури притаманне ставлення до останнього як до першого серед рівних громадян держави. Східний тип передбачає ставлення до політичного лідера як до духовного вождя, “батька” народу.

То до якого ж типу можна віднести політичну культуру українського суспільства? Наші дослідження довели слушність думок М.Грушевського стосовно того, що політична культура України є комбінацією західних (60%) і східних (40%) компонентів.

Водночас слід мати на увазі, що ми живемо в суспільстві, яке прагне позбутися спадщини тоталітаризму й перейти до цінностей правової демократичної держави, і сьогодні наша політична культура є культурою маргинального, перехідного суспільства. Хоча зневажати політичні традиції, що йдуть від Київської Русі та козацької держави, не варто.

Ще один аспект, своєрідний лакмусовий папірець, - це орієнтація громадян при проведенні виборів або на особистість політика, або на програмні настанови партії. У суспільстві з розвинутою політичною культурою (встановленою багатопартійністю, ефективністю правової системи та напрацьованими парламентськими процедурами), що належать до західного типу, громадяни орієнтуються переважно на політичні структури.

Класичні приклади того – Великобританія, Німеччина, Італія ін.

У країнах Сходу (Японії, Індії, Тайланді тощо), які творчо “переплавили” західний парламентаризм, “прищепили” його до своїх політичних традицій, орієнтація йде переважно на особистість політика.

Президентські вибори 1991 року в Україні показали, що політичні інституції суспільства ще недорозвинені, а тому виборці й орієнтувалися на особистість, а не на партію або рух, які висунули свого кандидата. Певною мірою це є свідченням досить сильних східних тенденцій у нашій політичній культурі, але це тільки позірно. Як на наш погляд, це є радше рецидивом тоталітарної праприроди суспільства, а не східних орієнтацій, хоча останній компонент є досить вагомим.

Громадянське суспільство характеризується розвиненими політичними інституціями, насамперед наявністю й міцністю

політичних партій. Це, в свою чергу, сприяє формуванню таких своєрідних соціальних груп, як професійні політики.

Перші відносно демократичні вибори 1990 року істотно підвищили суспільний статус депутатів, однак неспроможність радянської системи ефективно керувати суспільством призвела до падіння авторитету представницьких органів влади. Свідчення того – негативне ставлення 50,84% респондентів до професійної політичної діяльності (позитивно ставляться до неї лише 16,0% опитаних). Цікаво, що неофіти у політиці – прихильники Руху – майже вдвічі частіше, ніж комуністи (на той час КПУ ще не була заборонена), висловили своє позитивне ставлення до професіоналізації політичної діяльності: 34,62% проти 18,11%.

Свідченням тенденцій падіння авторитету депутатів “зразка 1990 року” є й твердження виборців стосовно того, що лише 6,42% з них знову проголосували б за того ж самого депутата (за станом на листопад 1991 року, тобто через 1,5 року після виборів)³.

Аналізуючи рівень відкритості політичної культури України, слід зазначити, що прикордонне розташування її позначилося на національному характері й культурі українців.

Це дуже високі показники конфронтаційності у психологічних міжособистісних стосунках у процесі політичної діяльності. А якщо додати дедалі більшу фрустрацію суспільної свідомості через різке погіршення рівня життя простих людей, стає зрозумілим, чому багато громадян вважає, що “політичної культури у нас немає взагалі”⁴.

Підсумовуючи, зазначимо, що політична культура сучасної України, безперечно, є культурою маргінального суспільства, що намагається позбутися від тоталітаризму й розбудувати правову, демократичну державу. Це позначається на ідеологічній, політичній, психологічній та інших сферах, на формах державного устрою й ступені розвиненості політичних інституцій та ін. Як і будь-яка культура, вона творчо переплავила й успадкувала елементи сусідніх політичних культур, скориставшись із свого прикордонного розташування між Сходом і Заходом⁵, водночас залишившись по суті культурою західного типу з досить вагомим східним компонентом.

ПОСИЛАННЯ

¹ Основи політології (наука про політику). – К., 1991. – С. 123-133.

² Там же. – С. 113.

³ Білоус А.О. Політико-правові системи: світ і Україна. – К., 1997.

⁴ Гончарук П. Громадська думка напередодні референдуму та виборів Президента України // Голос України. – 1991. – 23 листопада.

⁵ Вишняк О.І. Електоральна активність киян зростає // Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів., - “Вибори – 94”. - №5.